

Topic No I

समाजशास्त्राचे स्वरूप

(Nature of Sociology)

- समाजशास्त्र : समाजशास्त्राची व्याख्या आणि अभ्यासविषय
- समाजशास्त्राचा उद्गम आणि विकास : संक्षिप्त रूपरेषा
- समाजशास्त्राचे महत्त्व

प्रस्तावना

समाजशास्त्र म्हणजे समाजाचे शास्त्र होय. समाजशास्त्र मानवाच्या सामाजिक संबंधाचा व्यवस्थेचे अध्ययन करणारे शास्त्र आहे. समाजशास्त्रात समाजाचा वैज्ञानिक पध्दतीने अभ्यास १९व्या शतकापासून करण्यात आला हे जरी खरे असले समाज शास्त्राचा अभ्यास फार प्राचीन काळापासून झालेला दिसून येतो अनेक प्राचीन ग्रंथांमध्ये समाजशास्त्रा बद्दलचे विवेचन आढळून येते. प्रामुख्याने समाजशास्त्राचा विकास हा १९ व्या शतकात झालेला दिसून येतो. मानव हा "समाजशील प्राणी आहे असे अँरिस्टॉटलने प्रतिपादन केलेले आहे समाज करून राहण्याची प्रवृत्ती ही केवळ मानव प्राण्यातच असते असे नाही तर मुंग्या, मधमाश्या, पशु-पक्षी, स्तनतन प्राणी यांच्या मध्ये सुद्धा समाज करून राहण्याची प्रवृत्ती असते. परंतु मानव प्राणी हा इतर मानवेतर प्राण्यापेक्षा कितीतरी बाबतीत श्रेष्ठ आहे. मानवाची संस्कृती, भाषा, आदर्शाची व्यवस्था या वरून मानव समाजाची प्रगल्भता स्पष्ट होते . मानव समाजामध्ये व्यक्ती-व्यक्ती, व्यक्ती -समूह आणि समूह -समूह यांच्यातील सामाजिक संबंध निश्चित झालेले असतात आणि या परस्पर सामाजिक संबंधाचा अभ्यास वैज्ञानिक पध्दतीने समाजशास्त्रात केला जातो.

ऑगस्ट कॉम्ट्यानी Sociology हा शब्द प्रथमता १८३८ मध्ये प्रसिध्द केलेल्या आपल्या

"Positive Philosophy" या ग्रंथात वापरला समाज शास्त्राला इंग्लिश मध्ये "समाजशास्त्र 11 ' असे म्हणतात. Latin भाषेतील **Socius** म्हणजे सहचर (मिळून राहणे) आणि ग्रीक भाषेतील **Logos** या दोन शब्दापासून **Sociology** हा शब्द तयार करण्यात आला.

समाजशास्त्रा मध्ये मानव समाजाचा अभ्यास केला जातो. प्रामुख्याने संस्कृतीचा अभ्यास केला जातो. सामाजिक संबंध हा एक संस्कृतीचा भाग म्हणून समाजशास्त्रात अव्यासला जातो. प्रामुख्याने मानवाच्या परस्पर संबंधाच्या किंवा मनुष्याशी असणा-या वर्तनाचा अभ्यास करणारे विज्ञान म्हणजे समाजशास्त्र होय. असी समाजशास्त्राची व्याख्या केली जाते.

समाजशास्त्राची व्याख्या :

१) ऑगस्ट कॉम्ट यांच्या मते :

"समाजशास्त्राचा अभ्यास विषय हा सामाजिक रचना व त्यात वेळोवेळी होणारे परिवर्तन आणि त्याचे दुरगामी परिणाम यांच्याशी निगडित आहे."

२) किंगजले डेव्हिस यांच्या मते :

"समाजशास्त्र हे समाजा विषयीचे सामान्य विज्ञान आहे. "

३) डेव्हिड ड्रेसलर यांच्या मते :

"समाजशास्त्र हे समाजा विषयीचे विज्ञान होय. "

४) ऑगबर्न व निमकॉफ यांच्या मते :

सामाजिक जीवनाचा शास्त्रीय पध्दतीने केलेला अभ्यास म्हणजे समाजशास्त्र होय."

५) मॅक आयव्हर यांच्या मते :

"सामाजिक संबंध हा समाज शास्त्राचा अभ्यास विषय आहे. "

६) मार्शल जीन्स यांच्या मते :

"मनुष्याचा इतर मनुष्यांशी असणा-या संबंधाचा अभ्यास म्हणजे समाजशास्त्र होय. "

७) हॅरी जॉन्सन यांच्या मते :

"समाजशास्त्र हे सामाजिक समुहा संबंधीचे विज्ञान होय. "

A) समाजशास्त्राचा अभ्यास विषय :

समाजशास्त्राच्या विविध व्याख्या वरून सामाजिक संबंध हा समाज शास्त्राचा अभ्यास विषय आहे . म्हणजे मानवाचे इतर व्यक्ती समुह वगैरे शी जे परस्पर संबंध असतात त्या संबंधाचे जाळे म्हणजे समाज हा समाजशास्त्राचा अभ्यास विषय आहे हे परस्पर संबंध अत्यंत व्यापक आहेत त्यामुळे समाज शास्त्रात त्याचा अभ्यास करताना तीन मुद्द्यावर भर द्यावा लागतो .

१) मानवाच्या सामाजिक वर्तनाचा अभ्यास :

१) जन्मापासून मरे पर्यंत व्यक्तीचे समाजात राहताना इतर व्यक्ती, समूह यांच्याशी संबंध येत राहतात व सामाजिक वर्तन घडत राहते. या सामाजिक वर्तनाचा अर्थ लावणे हे मॅक्स वेबरच्या मते समाजशास्त्राचे उद्दिष्टय आहे. व्यक्ती इतर व्यक्तींशी, समूहाशी कशी वागते, त्यांना कशी प्रभावित

करते व स्वतः कशी प्रभावित होते या बाबी असणे समाजशास्त्राच्या दृष्टिने महत्वाच्या आहेत. यामुळे सामाजिक संबंधाचे शास्त्रशुद्ध विश्लेषण करून त्याविषयक सर्व सामान्य प्रतिपादने करता येतात नुकतेच जन्माला आलेले मुल व वात्सल भावनेने न्हालेली आई, नात जन्माल आली म्हणुन सुनेला फाडून खाणारी सासु, मुलीच्या लग्नाच्या विवंचनेत पडलेल कुटुंब. मी स्वतः कर्तबगार झाल्याशिवाय नोकरी करणार नाही मुलगी, गावातील मुलगी सब इन्स्पेक्टर झाली म्हणुन गावाने केलेला सत्कार ही सर्व सामाजिक संबंधाची म्हणजे सामाजिक वर्तनाची उदाहरणे होत.

सामाजिक संबंध काल व परिस्थितीसापेक्ष असतात. वडीलांच्या मृत्युनंतर एकमेकावर जीवापाड प्रेम करणारी भावंडे शेताच्या व घराच्या वाटणीसाठी एकमेकांचे वैरीही होतात. नेता अनुयायी, प्रियकर-प्रेयसी, प्राध्यापक-विद्यार्थी, दोन संघातील सामना, पती -पत्नी इ. छे संबंध एकाच प्रकारचे नसतात . काल मुलींना शिकण्यास प्रतिबंध होता,हुंडा मागणे हक्क समजला जात असे,अस्पृश्यता पाळली जात असे पण यात आज फरक पडला आहे. या बाबी देखील सामाजिक वर्तनाची उदाहरणे आहेत . जॉर्ज सिमेल यांच्या मते सामाजिक संबंधामुळेच व्यक्तीच्या सामाजिक वर्तनाला आकार मिळतो. -

सामाजिक संंधातुन विवाह कुटुंब, कुल मालमता, राज्य इत्यादी संस्था निर्माण होतात तसेच समूह निर्माण होतात त्यामुळे या समूहाचे संस्थाचे प्रकार, उद्दिष्ट्ये, कार्ये इ. बाबीचे आकलन अनेक होण्यासाठी सामाजिक संंधाचा अभ्यास समाजशास्त्राला करावा लागतो .

२) विविध मानव समाज व सामाजिक समुहाचा अभ्यास :

मानवाला स्वतःच्या गरजा स्वतः भागवणे कठीण जाते म्हणजेच तो इतरांवर अवलंबून असतो .तसेच इतर ही त्याच्यावर अवलंबून असतात. या परस्परावलंबनाने व्यक्ती समाज समूह करून राहतात व किती तरी समूहाचे ते सदस्य असतात. कारण समूह हे व्यक्तीसाठी अनेक उपकारक कार्ये पार पाडत असतात. उदा. कुटुंब, कुळ, शेजार, मित्र, परिवार, जात, कॉलेज, कार्यालय, कामगार संघटना, राजकीय पक्ष, गाव, राज्य, देश, अशा कितीतरी समूहाची सदस्य असते त्या समूहा विषयी तिला आपुलकीची तीव्र भावना असतेतर ज्या समूहाची ती सदस्य नसते त्या समूहा विषयी परकेपणाची तटस्थपणाची भावना वाळगत असते याचा व्यक्तीच्या वर्तनावर परिणाम होत असतो तेव्हा सामाजिक वर्तनावर सामाजिक संंधावर परिणाम करणा-या सामाजिक समुहाचा अभ्यास समाजशास्त्राला अत्यावश्यक असतो. धर्म, शाळा,

या वेगवेगळ्या सामाजिक समुहामुळे समाजातील व्यक्तीच्या व्यक्तीमत्वाचा विकास केला जातो . व्यक्तीचे समाजीकरण आणि सामाजिक प्राणी बनविण्याचे काम वेगवेगळे सामा . समूह करीत असतात . साहजिक या सामाजिक समूहांना समाजात महत्व आहे. थोडक्यात शास्त्रशुद्ध अभ्यास हा समाजशास्त्राचा महत्वाचा अभ्यास विषय आहे. तो करताना सर्वांगीण व विशिष्ट अंगावर भर देऊन केला जातो.

अ) सर्वांगीण व समग्र अभ्यास : एखादया समाजची सर्व अम्गे तपशीलवारपणे अभ्यासण्यावर काही समाजशास्त्रज्ञ भ देतात . इव्हान्स प्रिचर्ड रॅडक्लिफ ब्राऊन इ. सामाजिक मानवशास्त्रज्ञांनी या प्रकारे आदिवाशी समाजाचा अभ्यास केला तसेच खेडी, शहरे यांचा याच प्रकारे अभ्यास केला जातो.

ब) विशिष्ट अंगाचा अभ्यास : विविध मानव समाजात काही वावतीना वेगळेपणा भिन्नता आढळतो त्यामुळे समाजाच्या वसमुहाच्या विशिष्ट अम्गाला केंद्रित करून त्यांचाच सखोल अभ्यास केला जातो. उदा. भारतीय जातीव्यवस्था, बालगुन्हेगारीची समस्या, स्त्री मुक्ती चळवळ.

३. अखिल मानव समाजाचा अभ्यास :

सर्व मानव समाज एक आहे असी कल्पना करून त्याचा विविध अंगाचा अभ्यास केला जातो. अभ्यासासाठी एखादा विषय निवडून अखिल मानव समाज शास्त्रामध्ये कोणत्या स्वरूपामध्ये आढळून येतो हे समाजशास्त्रामध्ये पाहिले जाते. उदा. वेस्टर मार्कने "लैंगिक संबंधाचे नियंत्रण " करणा-या तत्वाची आपल्या मानवी विवाह संस्थेचा इतिहास या जग प्रसिध्द ग्रंथात अभ्यास पुर्ण चर्चा केली आहे.

मॅक्सवेबरने धर्म भावना व आर्थिक प्रगती या वावत अभ्यास पुर्ण विश्लेषण करून काही सामान्य नियम प्रतिपादन केले आहेत.

एमिल डरखीम यानी याने सर्वच समाजात आढळणारी आत्महत्येची बाब आपला अभ्यास विषय बनवली व आत्महत्येची वास्तव कारणमीमांसा दिली.

अर्नाल्ड टायन्वीने तर जगातील सर्व संस्कृतीचा अभ्यास करून मानवी संस्कृतीच्या विकासाचे व -हासाचे विवेचन केले आहे. दुस-या महायुध्दापासुन जागतिक शांततेची गरज मानवाला वाटु लागला आहे. तसेच मानवी समाजाच्या प्रगतीची सर्वच स्तरावर आवश्यकता महत्व हा समाजशास्त्राज्ञाच्या अव्यासाचा विषय बनला आहे. त्यामुळे या संदर्भात सर्वच समाजात आढळणा-या मुलभुत बाबींचा अभ्यास समाज शास्त्राचा अभ्यास विषय आहे .

वरील विवेचनावरून मानवाच्या परस्पर संबंधाचा आणि अखिल मानव समाजाचा अभ्यास हा समाजशास्त्राचा अभ्यास विषय असल्याचे अनेक समाजशास्त्रांनी स्पष्ट केले आहे .

B) समाजशास्त्राचा उदय व विकास

मानव प्राचीन काळापासून समाज व सामाजिक घटना यांचा विचार करीत आहे, मानवाचे सामाजिक संबंध, आंतरक्रियेचे स्वरूप, मानवाच्या सामाजिक वर्तनाचे नियमन करणारी नियमनात्मक, व्यवस्था, सामाजिक समस्यांची कारणे, त्याच्या निराकरणाचा महत्त्व सामाजिक परिवर्तनाची मीमांसा इत्यादीचा विचार मानव समाजाच्या निर्मितीपासून करीत आलेला आहे.

समाजशास्त्रीय विचाराची वाटचाल व त्याचा विकास साधारणपणे तीन टप्प्यात पाडता येता.

१. प्राचीन व मध्ययुगीन काळा - शास्त्रीय दृष्टिकोनाच अभाव.
२. एकोणिसाव्या शतकाचा पुर्वाध- शास्त्रीय दृष्टिकोनाच्या बैठकीचा लाभ.
३. एकोणिसाव्या शतकाचा उत्तरार्ध व विसावे शतक- वैविध्य पूर्ण विकास

१. प्राचीन व मध्ययुगीन काळ-

जगाच्या पाठीवर विविध संस्कृतीचा उदय झाल्यापासून विचारवंत, तत्वज्ञ, धर्मसंस्थापक महाकवी इत्यादींनी समाजाबद्दल आपआपले विचार मांडले आहेत. बॅबिलोनियन संस्कृतीतील राजा हमुराबी यांच्या कायदे संहितेत समाजशास्त्राचा उल्लेख केला आहे. ग्रीक तत्वज्ञ प्लेटो यानी आपल्या रिपब्लिक या ग्रंथात नागरी समूहाच्या विविध बाबीचे विवेचन केले आहे. अॅरिस्टॉटलने आपल्या नितीशास्त्र, राज्यशास्त्र या ग्रंथात समाज, राज्य आणि कायदा यांचा तपशिलवार विवेचन केले आहे. मनुष्य हा सामाजिक प्राणी आहे हे त्याचेच विचार आहेत. सिसरो या रोम तत्वज्ञाने on Justice या ग्रंथात तत्वज्ञान, राज्यशास्त्र, व कायदा यांची चर्चा करून समाजशास्त्र विषयक मूलभूत सिद्धांत मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याच प्रमाणे हॉब्स, लॉक, रूसो, मॉटेस्क्यू यांनी महत्त्वपूर्ण विचार मांडले आहेत. चीन मधील प्रसिद्ध तत्ववता कन्फ्युशिअस यांनीही आदर्श समाजाबाबत आपले विचार सर्वसामान्य लोकांपर्यंत नेले आहेत.

भारतात प्राचीन काळापासून वेद उपनिषदे, सूत्रे, पुराणे, स्मृतिवाङ्मय, बौध्द वाङ्मय, जैन वाङ्मय वैगैरेतून समाजजीवनावर विचार मांडले आहेत व सामाजिक घटनामागील कारण मामीसा देण्याचा प्रयत्न केला आहे. कौटिल्याचे अर्थशास्त्र तर याबाबत कामहत्त्वपूर्ण मानले जाते. कौटिल्याने शासन, प्रशासन, अर्थकारण, राज्यसंस्था आदिबाबत विश्लेषण केले आहे. शुक्राचार्यांच्या नितिसारात समाजव्यवस्था, शासन निती इत्यादीवर भर दिला आहे. मध्ययुगात देखील भारतीय जीवनाबाबत

तपशिलवार विवेचन अकबराच्या काळातील अबुल फजल यांने एने- अकबरीत केले आहे. संताच्या विचारात देखील समाजजीवनावर व प्रकाश टाकला आहे.

परंतु समाजाविषयीची हे विचार मुक्तचिंतन होते. हा अभ्यास, शास्त्रशुद्ध नव्हता. स्वताचा समाज संस्कृती, धर्म श्रेष्ठ मानून हे विचार मांडल्याने यात -पुर्वग्रहदुषितपणा दिसून येतो. या काळात सामाजिक संबंधाबाबत कोणतेही शास्त्रीय स्वरूपाचे नियम प्रस्थापित झाले नव्हते. एकूणच समाजशास्त्राच्या वाटचालीस शास्त्रीय बैठक लाभलेली नव्हती.

२. एकोणिसाव्या शतकाचा पुर्वाध

युरोपात वैचारिक जागृतीच्या काळात समाजाचा शास्त्रीय दृष्टीकोनातून अभ्यास करण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. सामाजिक घटनांची कारणमीमांसा वस्तुनिष्ठ पद्धतीने करण्याकडे विचारवंतांचा ओढा वाढला. या काळात औद्योगिकी क्रांतीने शास्त्रीय दृष्टीकोण अधिकच बळकट झाला.

फ्रेंच विचारवंत ऑगस्त काम्त्ने समाजाच्या अभ्यासाला शास्त्रीय स्वरूप दिले. त्याने आपल्या पॉझिटिव्ह फिलॉसॉफी (१८३९) या ग्रंथात मानवाचे सामूहिक जीवन त्याच्याशी सलग्न असणा-या आधारभूत नियमांचा शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यास करण्यावर भर दिला. या विषयाच्या अभ्यासासाठी लॅटिन भाषेतील Socius (सोबती) व ग्रीक भाषेतील Logos दोन शब्द sociology म्हणजे "समाजशास्त्र या नावाची एक स्वतंत्र शाखा विकसित केली. त्यामुळेच त्याला समाजशास्त्राचे जनक मानले जाते. ऑगस्त काम्त्न यांच्या प्रयत्नाने समाजशास्त्राच्या अध्ययनाकडे युरोपातील त्याच प्रमाणे अमेरिकेतील विचारवंतांचा ओढा वाढला टावरी हर्बर्ट स्पेन्सरने आपल्या "समाजशास्त्राची मुलतत्वे" या ग्रंथात कुटुंब, धर्म, राज्य, सामाजिक नियंत्रण समुदाय, मंडळ, सामाजिक भेद, स्तरीकरण, इत्यादी बाबतचे शास्त्रीय विचार मांडले. १८७७ मध्ये मानव समाजाचा अभ्यास करण्यासाठी त्याने सेंद्रिय सिद्धांत मांडला, या सिद्धांताद्वारे मानव समाज हा मानवी शरीराप्रमाणे असून त्यांची उत्पत्ती व विकास झाला असा विचार मांडला. कार्ल मार्क्सने (१८१८-१८८३) तर समाजशास्त्रीय विचारांच्या विकासाला क्रांतीकारक वळण दिले. मानवी इतिहासाचे वर्णन करताना त्याने ऐतिहासिक घडामोडी अर्थिक घटकास प्रभावी कारण मानले. अर्थिक उत्पादन पद्धतीतील बदलाने सामाजिक संबंधात बदल होतो. या बदलाचा परिणाम शेवटी सामाजिक व्यवस्थेतील बदलात दिसून येतो. समाजातील वर्ग स्तररचना ही उत्पादनाच्या मालकीवर आधारित असते, असा विचार मांडला. त्याने भांडवलदार हा वर्ग कामगारांचे कसे शोषण करतो यांचे विवेचन केले. त्या आधारे त्याने वर्गकालाचा सिद्धांत मांडला. वर्गविरहित व राज्यविरहित समाज रचना हे विचार केवळ स्वप्नच ठरले. समाजशास्त्राच्या विकासात अर्थिक संबंधाच्या अभ्यासाचे महत्त्व हे त्यांचे मौलिक योगदान ठरले आहे.

फ्रेंच विचारवंत एमिल दुखिम याने समाजशास्त्राच्या विकासास मोठी चालना दिली. समाजशास्त्रीय सिद्धांत हे वस्तुनिष्ठ व वैज्ञानिक असले पाहिजेत यावर त्यांनी भर दिला.

आत्महत्ये बाबत प्रचलित विचार, कल्पना, सिद्धांत यांचा पोकळपणा त्याने पटवून दिला व आत्महत्या हि एक सामाजिक बाब आहे. असा समाजशास्त्रीय सिद्धांत मांडला. तसेच समाजातील श्रम विभाजन, (The Division of Labour), समाजशास्त्रीय पद्धतीचे नियम, (The Rules of sociological method) आदि ग्रंथातून समाजशास्त्राचे स्वरूप व व्याप्ती स्पष्ट करण्याचे मौलिक कार्य केले. सामाजिक घटनांचा (Social Facts) स्वतंत्रपणे अभ्यासा करणे हे समाजशास्त्राचे कार्य असा दुर्खीमने प्रमुख विचार मांडला.

३. एकोणिसाव्या शतकाचा उत्तरार्ध व विसावे शतक -

या तिसर्या टप्प्यात समाजशास्त्राला काठेकोर स्वरूप लाभले. तर दुसरीकडे जगातील विविध समाजशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्राचा वैविध्यपूर्ण विकास घडवून आणत होते.

मॅक्स वेबर (१८६४ ते १९२०)-

या जर्मन समाजशास्त्रज्ञाने अर्थशास्त्र, समाज, प्रोटेस्टंट्याचे नितीशास्त्र, भांडवलदाराचा आत्मा, समाजशास्त्रावरील निबंध वगैरे ग्रंथातून आपले मुलभूत विचार मांडले. मानवाचे अन्योन्य क्रियांमागील हेतू व कारणे शोधून काढणे व मानवाला समजून घेणे हे समाजशास्त्राचे प्रमुख काम आहे असे मत मांडले.

जॉर्ज सिमेल (१८५८-१९१८)-

याने सामाजिक समूह, सामाजिक संबंधातील भिन्नता, स्पर्धा सरकार - संघर्ष वगैरे सामाजिक प्रक्रिया, सामाजिकीकरण यांचे सुक्ष्म अध्ययन केले.

अमेरिकेतील समाजशास्त्रज्ञावर सुरुवातीस विकासवादी विचाराचा प्रभाव होता, विकासवादी दृष्टीकोनातून त्यांनी सामाजिक घटना व संस्थांचा अभ्यास केला. पुन्हा पुढे विकासवादी विचारातीला उणीवा लक्षात येताच त्यांनी समाजव्यवस्थेतील गुन्हेगारी, बालगुन्हेगारी, बर्गसंघर्ष, वंशवाद, बेकारी इ. विषयक मौलिक विचारांची भर समाजशास्त्राच्या विचारात टाकली. सी. एच. कुले, मॅक आयव्हर, किंगजले डेव्हिस, पेट्रीम सोरोकिन, टॉलकांट पार्सन्स, रॉबर्ट मर्तन, इत्यादींनी सामाजिक संस्था, संस्कृती समाज व्यवस्थेचे स्वरूप इत्यादी बाबत लिखाण केले.

इंग्लंड मध्ये तर प्रत्यक्ष अनुभवावर आधारित समाजशास्त्रीय लिखाणावर भर दिला. कामगारांचे जीवन, दारिद्र्य व प्रगती सामाजिक समस्या इत्यादी विषयक माहिती मिळाल्याने समाजशास्त्र समृद्ध झाले. रेमंड फर्थ, हेरॉल्ड लॉस्की, मारडॉक, इव्हान्स पिचर्ड, इत्यादींनी याकामी महत्वपूर्ण कार्य केले.

औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, आधुनिक अर्थव्यवस्था उद्योगधंदे व लोकशाही वाटचाल, समाज व्यवस्थेतेतील वाढती क्लीष्टता इत्यादीवर व्यापक समाजशास्त्रीय वाङ्मय निर्माण झाले. शहरी समुदायाप्रमाणे ग्रामीण आदिवासी समुदायाचा अभ्यास व नवीन समस्या यावर जगातील महत्वाच्या विद्यापीठातून प्रकाश टाकला जाऊ लागला.

समाजशास्त्राची उपयोगिता :

वैचारिक जागृतीमुळे शास्त्रीय विचार सरणी सर्वच क्षेत्रात वाढीस लागली. अमेरिकन राज्यक्रांतीमुळे राजकीय उलथापालथी बरोबर लोकशाही उदारमतवाद, मानवतावाद या कल्पना वाढीस लागल्या . औद्योगिक क्रांतीमुळे आर्थिक, सामाजिक, राजकीय , कला, साहित्य, वगैरे सर्वच क्षेत्रात परिवर्तन झाले .तसेच विसाव्या शतकाच्या पुर्वाधांत झालेल्या दोन महायुद्धांनी तर मानवी समाजाच्या अस्तित्वाचा प्रश्नच निर्माण झाला.

या सा-या घडामोडीकडे पहाताना असे दिसून येते की पुर्वीचे साधे सुधे जीवन केव्हाच संपुष्टात आले आहे . जगाच्या कानाकोप-यातील मुटभर आदिवाशी प्रगत दळणवळणाच्या सहाय्याने इतरांच्या संपर्कात येत आहेत .भिन्न -भिन्न समाजातील मुल्ये प्रथा, परंपरा, आचार विचार, धार्मिक श्रध्दा, आर्थिक जीवन,भाषा इ. संपर्क येऊन त्यांचे बरे वाईट परिणाम दिसून येत आहेत . विमान तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीबरोबर लोकसंख्येत प्रचंड वाढ आर्थिक क्षेत्रातील बदल, राजकीय क्षेत्रातील नवीन स्थित्यंतरे वगैरे पुर्वीचे साधे जीवन संपूर्णपणे अधिक संकिर्ण Complex वनत आहे. शहरे, खेडी व आदिवाशी जमातीचे समुदाय परस्परांच्या संपर्कात येऊन त्याचे बरे वाईट परिणाम दिसून येत आहेत .

अशा परिस्थितीत आधुनिक समाजाला समाजशास्त्र अध्ययनाची गरज भासू लागली आहे . समाज संरचनेत सामाजिक मुल्यांत झपाटयाने होत चाललेला बदल व त्यामुळे उद्भवणा-या समस्यांच्या कारणांचे विश्लेषण एवढेच नव्हे तर अशा समस्यांच्या निर्मुर्लनाचे कोणते उपाय योजावेत याचे ही वस्तुनिष्ठ विवेचन समाजशास्त्र करते . विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या बळावर आधुनिक समाजात प्रगती होत चालली आहे असे दिसत असले तरी अनेक अंधश्रध्दा, भोळसट समजुती ,स्वतःची संस्कृती,भाषा,धर्म, जात, श्रेष्ठ समजण्याच्या वृत्तीमुळे अवपही आपण मध्ययुगात आहोत असे वाटते .जातीय तणाव, धार्मिक दंगली, प्रांतवाद, स्पृश्य-अस्पृश्यता, भाषावाद, वंशश्रेष्ठता , स्त्रीयांना कमी लेखण्याची वृत्ती हे आपल्या एकूण प्रगतीतील अदथळे आहेत याची जाणीव समाजशास्त्राच्या अध्ययनाने येते.

समाजशास्त्राचे महत्व प्रामुख्याने पुढील बाबतीत दिसून येते.

१) समाजशास्त्र व उद्योग :

औद्योगिक क्रांतीमुळे कारखाना उत्पादन पध्दतीनी उत्पादान होऊ लागले याचे अनेक बरे वाईट परिणाम झाले. एकूण समाजाचे स्थित्यंतर औद्योगिक समाजात झाले. खेड्यांचे विघटन,

शहरीकरण, कामगार -भांडवलदार असी स्तर रचना, कामगारांचे शोषण, वर्गसंघर्ष , औद्योगिक कलह, कामगार संघटना इ. मुळे समाजाचे होणारे फायदे-तोटे समाजशास्त्राच्या अध्ययनाने स्पष्ट झाले. त्यामुळे तोट्याचे निराकरण कसे करावे यासाठी समाजशास्त्राचे अध्ययन उपयुक्त ठरते . कामगारांना सोयी सवलती देणे, त्यांच्या सुविधा व सुरक्षितता वाढविणे कामगार -मालक सलोख्याचे संबंध ठेवणे औद्योगिक कलह टाळणे, कामगारांचे प्रश्न जाणून घेणे यावेप्रमाणे उत्पादन व वितरण या बाबत मार्गदर्शनासाठी समाजशास्त्राचे अध्ययन उपयुक्त ठरते. औद्योगिक क्षेत्रात पर्यवेक्षक, फोरमन, वैद्यकीय अधिकारी सामाजिक कार्यकर्ते यावाही समाज शास्त्राचे ज्ञान उपयोगी पडते .

२) समाजशास्त्र व राजकीय जीवन :

मनुष्य हा सामाजिक प्राणी आहे त्याचप्रमाणे राजकीय प्राणी आहे . विशेषता आधुनिक समाजात लोकशाही शासन प्रणालीचा स्विकार आल्यापासून राजकीय जीवनात लोखांचा सहभाग वाढला आहे .समाजाची सुरक्षा सुव्यवस्थेसाठी शासन यंत्रणा धोरण आखून त्याचा अम्मलबजावणीचा प्रयत्न करणे, आजच्या राज्याची संकल्पना कल्याणकारी राज्याची आहे यात सामान्य मतदारापासून राष्ट्रपतीपर्यंत सर्वांचा समावेश होतो . विविध राजकीय पक्ष, सत्ताधारी पक्ष, विरोधी पक्ष, मंत्री प्रशासक इ . चा यात सहभाग असतो. त्यांना समाज जीवनाबाबत, सामाजिक घटनावावत, त्यांना माहिती असणे व त्यानुसार वर्तन करणे आवश्यक आहे.

डॉ . घुर्ये यांनी आपल्या **Wither India** या ग्रंथात भारतीय पुढा-यांनी सामाजिक तणावाकडे लक्ष न दिल्याने भारतीय लोकशाहीला कसे धोके निर्माण झाले आहेत हे सांगितलेले आहे .

आज तर समाज जीवनात वोकाळलेला जातीयवाद, वंशवाद, फुटीरपणा, मुलभुतवाद ,दहशतवाद, इ. मुळे सामाजिक जीवन अस्थिर झाले याबाबत कोणते धोरण आखावे, कोणते मार्ग योजावेत यासाठी समाज शास्त्राचे अध्ययन कर्ते यांना समाजशास्त्राचे अध्ययन महत्वाचे ठरते . कायदे करणे,त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी यासाठी समाजाचे अध्ययन आवश्यक ठरते. राजकीय नेतृत्वाची जडणघडण करणे, लोक शिक्षणाद्वारे जनमत तयार करणे सामाजिक घटनांची तपशीलवार माहिती घेऊन त्याचा अन्वयाये लावणे इ. साठी समाजशास्त्र महत्वाचे ठरते. कल्याणकारी राज्यांची संकल्पना पुरी करण्यासाठी त्यातील विविध अदथळे काढून टाकणे आवश्यक आहे. यासाठी सामाजिक पुर्न रचना यशस्वीरित्या होणे आवश्यक आहे. यासाठी समाजशास्त्र अध्ययनाची मदत घ्यावी लागते . राजकीय जीवनासंबंधी अध्ययन करण्यासाठी राजकीय समाजशास्त्र (Political Sociology) ही समाजशास्त्राची शाखा विकसीत झाली आहे. यावरून समाजशास्त्राचे राजकीय जीवनावावतचे महत्व लक्षात येते.

३) समाजशास्त्र व उन्मार्गी वर्तन :

समाजातील सर्वच सदस्यांचे सदृढपणे समाजीकरण होते असे नाही . कित्येक आपल्या गरजांची पूर्ती करण्यासाठी सामाजिक नियमने म्हणजे लोकरूढी, लोकनीती, परंपरा, कायदे, इत्यादीच्या विरोधात आहे. जाऊन वर्तन करतात त्याच्या या उन्मार्गी वर्तनाने अनेक सामाजिक समस्यांना उदा. चोरी, मारामारी, खुन , बलात्कार, दहशतवाद, भ्रष्टाचार वगैरेना वाव मिळतो याबाबत प्रसिध्द

समाजशास्त्रज्ञ रॉबर्ट मर्टन म्हणतात की उन्मार्गी वर्तन हा प्रामाणिक शुन्यतेचा परिणाम आहे. म्हणजे समाजव्यवस्थेचे नियंत्रण करणारे नियम शिथिल झाले की त्याचा प्रभाव कमी होतो त्यामुळे वरील प्रमाणे विविध समस्या निर्माण होऊन समाजाचे विघटन होते व समाज व्यवस्था धोक्यात येते तेव्हा समाजाचे सदृढ संघटन करण्यासाठी कोणती योजना करावी हे समाजशास्त्राच्या अध्ययनाने समजते.

भारतात दिवसेंदिवस वाढत चाललेले पांढरपेशी गुन्हेगारी, बालगुन्हेगारी यावर प्रतिबंध घालण्यासाठी समाजशास्त्राचे अध्ययन महत्वाचे आहे.

शिक्षा व दहशतीने उन्मार्गी वर्तनात फरक पडत नाही तर त्यासाठी सुधारणात्मक उपचार योजले पाहिजेत. याबाबत या क्षेत्रातील न्यायाधिश, सामाजिक कार्यकर्ते उपयोगी पडते.

समाजशास्त्र व आदिवाशी जीवन :

कोणत्याही समाजात शहरी वा ग्रामीण समुदायापेक्षा वेगळी वैशिष्टे असलेला आदिवासी समाज हा असतो . अशा या आदिवाशी समाजाला त्याचे वेगळे सांस्कृतिक अस्तित्व जपून ठेवणे व त्याच बरोबर त्याला राष्ट्रीय प्रवाहात सामिल करून घेणे आवश्यक आहे. विशेषता भारतीय आदिवासीत अनेक समस्या आहेत. . उदा. निकृष्ट आरोग्य, आर्थिक शोषण, शैक्षणिका मागासलेपण इ. या बाबत प्रभावी उपाय योजना करण्यासाठी समाजशास्त्रज्ञ संलग्न असलेल्या सामाजिक मानवशास्त्राच्या Social Anthropology सहाय्याने आदिवाशीच्या सामाजिक जीवनाचे वास्तव अध्ययन महत्वाचे आहे. निसर्गाच्या सानिध्यात साध्या अवस्थेत राहणारा अपु-या कपड्यातील आदिवाशी काही बाबतीत प्रगत समाजापेक्षा अधिक सुखी आहे त्यांचे अध्ययन प्रगतांनाही उपयोगाचे ठरू शकते.

४) उपयोजित समाजशास्त्र :

कोणत्याही शास्त्राकडे शुध्दशास्त्र व उपयोजित अशा दोन दृष्टिकोनातून पहाता येते. शुध्द शास्त्रात वस्तुनिष्ठ अध्ययन करून निष्कर्ष मांडले जातात. तर या निष्कर्षाचे कसे व कुठे उपयोग करता येईल याबाबत उपयोजित शास्त्रात भर देण्यात येईल . समाजशास्त्राबाबत देखील शुध्दसमाजशास्त्र व उपयोजित समाजशास्त्र असे दोन प्रकारे करता येते पण काही समाजशास्त्रज्ञाचे मते समाज शास्त्राचे कार्य केवळ सामा . संबंधाचे अध्ययन करून ज्ञान प्राप्ती करणे असा विचार मांडला पण आधुनिक समाजात केवळ ज्ञानासाठी ज्ञान हा विचार एकांकी मानला जात आहे. या ज्ञानाचा उपयोग प्रत्येक्षात केला जाऊन अनेक समस्यांचे निराकरण आवश्यक मानले जात आहे. उदा. लोकसंख्या नियंत्रणासाठी लोकसंख्या वाढीच्या कारणांच्या अध्ययनातून हाती आलेल्या निष्कर्षाचा वापर केला पाहिजे.

आज सर्वत्र सामाजिक समस्यांना प्रतिबंध घालण्यासाठी त्याचे निराकरण करण्यासाठी उपयोजित समाजशास्त्राची शाखा विकसीत होत चालली आहे.

समाजशास्त्राचे महत्व (Importance of sociology)

समाजशास्त्र जसे शुद्ध स्वरूपाचे शास्त्र आहे तसेच ते उपयोजित शास्त्राही आहे. संपूर्ण मानवी समाज जीवनाचे आकलन होण्यासाठी आणि विविध समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी समाजशास्त्राचे महत्व अनन्य असेच आहे.

१) समाजाचे सम्यक आकलन -

समाजशास्त्र हे समाजाविषयीचे सामान्य विज्ञान आहे. समाज्यामध्ये घडणाऱ्या घटना आणि उद्भवणाऱ्या समस्यांची मिमांसा करणे हे समाजशास्त्राचे उद्दिष्ट असते. सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया कोणत्याही समाजात सतत चालू असल्याने बदलत्या परिस्थितीत निर्माण होणाऱ्या प्रश्नांचा विचार शास्त्रशुद्ध रीतीने समाजशास्त्रात मांडलेला असतो. समाजाच्या विविध क्षेत्रातील वस्तुस्थिती, त्यामध्ये होणारे बदल, त्याचे संभाव्य परीणाम याचे सविस्तर विवेचन समाजशास्त्रात केले जाते. कुटुंबसंख्या, विवाहसंख्या, धर्मसंख्या, राज्यसंख्या, अर्थव्यवस्था इत्यादी विविध विषयांचा सांगोपांग अभ्यास समाजशास्त्रात केला जातो. साहजिकच समाजशास्त्राच्या अभ्यासातून समाजाचे सम्यक आकलन होते.

२) मानवी वर्तनाचे वस्तुनिष्ठ आकलन-

मानवी वर्तनाचा अभ्यास वस्तुनिष्ठ रीतीने करणे ही एक मोठी गरज आहे.. कारण विशिष्ट स्वरूपाच्या सामाजिक संबंधाप्रमाणे त्या त्या समाजात प्रश्न उभे राहत असतात. म्हणून पूर्वग्रह बाजूला ठेवून मानवी वर्तनाचे वास्तव स्वरूप निदर्शनाला आणता येते, समाजशास्त्रज्ञ विविध मानव समाजातील व्यक्ती-व्यक्तीमधील समूहा-समूहांमधील असणाऱ्या सामाजिक वर्तनांचा वास्तव दृष्टिकोणातून अभ्यास करतात. अर्थात त्यामुळे सामाजिक संबंधांची व्यवस्था आपल्याला कळून येते. म्हणून समाजशास्त्र उपयोगाचे ठरते.

३) सामाजिक समस्यांचे विश्लेषण -

समाजशास्त्रात सामाजिक संबंधांचा अभ्यास केला जातो. सामाजिक संबंधाचे स्वरूप नितपणे समजून घेतल्यानंतर विविध प्रकारच्या सामाजिक समस्यांचा उलगडा होऊ शकतो. युद्ध, गुन्हेगारी, जातीय व धार्मिक कलह, वांशिक भेद, सामाजिक संघर्ष यांचे नेमके कारण काय असू शकते याची चिकित्सा समाजशास्त्रीय अध्ययनानेच करता येते. सामाजिक विघटन उन्मार्गी वर्तन या संकल्पनांचा

उहापोह समाजशास्त्रज्ञ करीत असतात. साहजिकच समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी त्या समस्यांचा सांगोपांग व सखोल अभ्यास समाजशास्त्रीय दृष्टिकोणानेच होऊ शकतो. तेव्हा वास्तवादी व व्यापक समाजहिताच्या दृष्टीने विचार करता समस्येची लक्षणे, परिणाम व उपाय याची चिकित्सा समाजशास्त्रीय अभ्यासने होत असते. म्हणून समस्यांचे स्वरूप समजावून घेण्याच्या दृष्टीने समाजशास्त्र महत्वाचे ठरते.

४) व्यक्तीची प्रतिष्ठा व पात्रता यावर भर -

मनुष्याकडे बघण्याचा दृष्टिकोण कोणता असाला पाहिजे याची जाण समाजशास्त्रीय अध्ययनाने येत असते. धर्म, वंश, वर्ग, आर्थिक बळ इत्यादी बाबींवरून दिसून येणारी व्यक्तीची पात्रता व प्रतिष्ठा किती अनाठायी व अवास्तव आहे हे समाजशास्त्रज्ञानीच स्पष्ट केले आहे. व्यक्ती-व्यक्तीमध्ये असलेले नैसर्गिक भेद वगळता बाकीचे सर्व भेद मानव निर्मित आहेत. व्यक्ती - मग ती कोणत्याही धर्माची, जातीची अगर वंशाची असो, ती प्रथम - माणूस आहे याचे भान समाजशास्त्रीय अध्ययनाने निर्माण होते. त्याचे श्रेष्ठत्व किंवा पात्रता त्याच्या धर्म, जाती व वंश यावर अवलंबून नसते. सारांश, मनुष्याकडे बघण्याच्या दृष्टिकोणातून मूलभूत बदल घडवून आणण्याचे मोठे कार्य समाजशास्त्राने केले आहे.

५) सहिष्णुता व शतरांचा विचार :

संपूर्ण मानव समाजामध्ये रीतीरिवाज, भाषा, आचार-विचार व राष्ट्रीयत्व इत्यादी आधारावर भेद स्पष्टपणे केलेले आहेत. हे भेद जाणीवपूर्वक जोपासले जातात. त्यामुळे विशिष्ट ठिकाणी राहणाऱ्या व विशिष्ट पद्धतीचे जीवन जगणाऱ्या लोकांच्या मनात स्व-समूह भावना निर्माण होते. त्यातून समाजात संघर्ष निर्माण होतात. म्हणूनच समाजशास्त्रज्ञानी हे दाखवून दिले की, आपापसात संघर्ष करणे हे अवास्तव आहे. तेव्हा प्रत्येक समूहांनी या भेदांना अवास्तव महत्व न देता सहिष्णुतेचा दृष्टिकोण वाढविला पाहिजे. ही जाणीव समाजशास्त्रीय अध्ययनाने होते. थोडक्यात समानशास्त्रीय अध्ययनाने भेदाचे मूळ स्पष्ट होत असल्याने ते भेद कमी करून गटागटांमधील अंतर कमी करणे शक्य असते.

६) समाजबांधणीत उपयुक्त :

समाजशास्त्रीय अध्ययनाने व्यक्तीला एक व्यापक दृष्टिकोण लाभत असल्याने निर्धारित उद्दिष्टे साकार करण्यात समाजशास्त्रीय भूमिका उपयुक्त ठरते. समिश्र आणि गुंतागुंतीच्या समाजामध्ये रीतीरिवाज व भावना या आधारावर सामाजाचा गाडा सुव्यवस्थितपणे चालविणे अगदीच अशक्य असते. समाजातील लोकांना पूर्णता समजून घेताल्याविना कोणतीही योजना आणि सामाजिक धोरण यशस्वी होऊ शकत नाही. परंतु समाजशास्त्रीय अध्ययनाने समाजहिताच्या योजना व धोरणांचा सर्वांनी अंगीकार केला पाहिजे याची जाणीव होते व त्यामुळे समाजामध्ये विधायक परिवर्तन घडवून आणता येऊ शकते.

७) विविध क्षेत्रातील लोकांना उपयुक्त :

समाजशास्त्रीय अध्ययनाचे महत्त्व समाजातील लोकांना पटू लागले आहे. आर्थिक क्षेत्रात उत्पादन व विभाजन करणाऱ्या लोकांना गिऱ्हाइकांच्या आवडी-निवडीचा विचार अग्र करावा लागतो. त्याचबरोबर प्रशासक आणि कर्मचारी वर्ग यांनाही मानवी संबंधांचे स्वरूप समजून घ्यावे लागते. व्यवस्थापन व कामगार यांच्या संघर्षाचे मूळ हे समाजशास्त्राच्या अभ्यासामुळे समजू शकते. कामगार व मालक यांच्यामधील संबंध हे मानवी संबंध आहेत याची जाणीव होते. वैद्यकीय क्षेत्रातही रोगांचे निदान करित असताना रोग्याची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी त्याचे व्यक्तीमत्त्व, त्यांचे सामाजिक संबंध लक्षात घेतल्यास रोग्यांवर योग्य उपाय- योजना करणे सुलभ जाते. तेव्हा जीवनाच्या विविध क्षेत्रात आवश्यक असणारी माहिती व त्याचा वस्तुनिष्ठ अन्वयार्थ समाजशास्त्रीय अध्ययनाने मिळू शकतो.

८) इतर अनेक ठिकाणी वाव -

समाजशास्त्रातील ज्ञान अनेक ठिकाणी उपयोगाचे उरते.

१) समाजशास्त्राच्या निरनिराळ्या विषयांचे प्रशिक्षण घेणाऱ्या व्यक्तींना शासकीय, औद्योगिक, बँका व इतर मोठमोठ्या प्रकल्पात काम करण्याच्या दृष्टिने भरपूर वाव मिळतो.

२) शासनाच्या समजकल्याण खात्यामध्ये गॅझेटेड ऑफिसरच्या जागांसाठी निवड करताना 'समाज कार्य' या विषयातील पदवी उपयुक्त ठरते. याशिवाय प्रोबेशन ऑफिसर म्हणून निवड करताना या पदवीचा उपयोग होतो. विशेषतः मासिकांसाठी व मागास वर्गीयांसाठी तर विशेष प्राधान्य मिळू शकते.

३) औद्योगिक क्षेत्रात लहान-मोठ्या कारखान्यांमधून अशा तऱ्हेचे प्रशिक्षित अधिकारी हवेच असतात. लेबर वेल्फेअर ऑफिसर हे कारखान्यांना बंधनकारक असतात.

४) मोठ-मोठ्या रुग्णालयांत 'सोशल वर्कर' च्या जागा असतात व अशा तऱ्हेचे काम करताना जर ती व्यक्ती अधिक विशेष प्राशिक्षित असेल तर काम कार्यक्षमतेने करता येते.

५) समाजशास्त्राच्या अध्ययनाची पार्श्वभूमी असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना खालील अनेक कोर्सेस अधिक सुलभ वाटतात.

१) लेबर वेल्फेअर अँड इंडस्ट्रियल रिलेशन्स २) मेडिकल अँड सायकि-एँट्रिक सोसायटी वर्क,

३) फॉमिली अँड चाइल्ड वेल्फेअर ४) रुरल डेव्हलपमेन्ट ५) करेक्शनल अँड मिनिस्ट्रेशन (गुन्हेगारी विषयक) ६) ट्रायबल वेल्फेअर ७) सर्व्हिसेस फोर इमर्जन्सी रिलीफ अँड ह्याबिलिटेशन ८) बिझनेस मॅनेजमेन्ट (M.B.A.) ९) पर्सनल मॅनेजमेन्ट इ.

वरील कोर्सेस टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्सेस मुंबई, इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सर्व्हिस मुंबई, बाल्कनजी बारी-ट्रेनिंग इन्स्टिट्यूट फॉर चाइल्ड वेल्फेअर, मुंबई,, बाँबे लेबर इन्स्टिट्यूट परेल, कर्वे

इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्सेस पूणे, छत्रपती शाहू सेंटरल इन्स्टिट्यूट ऑफ बिझनेस एज्युकेशन अँड रिसर्च, कोल्हापूर इत्यादी संस्थांमध्ये कोर्सेस शिकविले जातात.

थोडक्यात, समाजशास्त्राच्या अध्ययनाची उपयुक्तता सर्वच थरातील लोकांना पटू लागली आहे. विचारवंत, सामाजिक कार्यकर्ते व विविध क्षेत्रातील प्रशासकांना हा अभ्यास आवश्यक वाटू लागला आहे. म्हणूनच समाजशास्त्राच्या अध्ययनाकडे लोकांचा ओढा वाढू लागला आहे.